

Ὁ πόλεμος ὤμως καὶ ἡ ἀντίδραση δὲ σταματοῦν καθόλου τὸ δρεῦμα τῆς νέας φιλοσοφίας. Ὁ Καντιανισμὸς ξαπλώνεται σ' ὅλες τὶς χῶρες τῆς Εὐρώπης, στὴν Ἀγγλία, τὴ Γαλλία, τὴν Ὀλλανδία, τὴ Δανία, τὴ Ρωσία, τὴν Αὐστρία, τὶς Σκαντιναβικές χῶρες κ. ἄ. Τὰ ἔργα τοῦ Κάντ μεταφράζονται στὶς περισσότερες Εὐρωπαϊκὲς γλώσσες καὶ οἱ ἰδέες του φωτίζουν ὅλο τὸν κόσμο. Ἡ προσωπικότητα τοῦ Κάντ μὲ τὴν υπερχόσμια πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ἀχτινοβολία της ὑψώνεται σὲ παγκόσμια λατρεία καὶ ἀπὸ πολλοὺς ἐξομοιώνεται μὲ τὴν προσωπικότητα τοῦ θεμελιωτῆ τῆς Χριστιανικῆς θρησκείας. Ἡ Κριτικὴ τοῦ πραχτικοῦ λόγου χαρακτηρίζεται ὡς «ἥλιος τῆς ἀνθρωπότητας». Ὁ δημιουργὸς τῶν τρίτων κριτικῶν τοῦ ἀνθρώπινου λόγου προκαλεῖ τὸν ἀπόλυτο θαυμασμὸ καὶ σεβασμὸ ὅλου τοῦ κόσμου. Καὶ τὸ ἐκπληκτικώτερο, μὲ πρώτη ματιά, εἶναι, πῶς ὁ βαρὺς καὶ σκοτεινὸς στὸ πρῶτο ἀντίκρουσμά του μεταφυσικὸς καὶ ὑπερβατικὸς φιλόσοφος γίνεται ὁ ἀγαπημένος φιλόσοφος τῶν γυναικῶν καὶ τὰ φιλοσοφικὰ ἔργα του στολίζουν τὰ κοσμικὰ σαλόνια καὶ τὰ βουδαῖα τῶν μεγάλων κοσμικῶν κυριῶν. Ὁ Jean Paul ἐκφράζει μὲ τὸν πιὸ φτερωτὸ λυρισμὸ τὸν ἐνθουσιασμὸ του γιὰ τὸν Κάντ. Ὁ Reinhold χαρακτηρίζει τὸν Κάντ «ὡς ἓνα ἥλιο, πού μπρὸς του αὐτὸς εἶναι ἓνα λυχναράκι». Ὁ Schiller θαυμάζει ἀπόλυτα τὸν Κάντ καὶ ἡ Καντιανὴ φιλοσοφία ἔχει βαθύτατη ἐπίδραση σ' ὅλο τὸ ἔργο του. Ὁ W. von Humboldt εἶναι ἕνας ἀπ' τοὺς μύστες τῆς νέας φιλοσοφίας καὶ ὁ Goethe, πού τὸ πνεῦμά του ἔχει μεγάλη συγγένεια μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ Σπινόζα, θαυμάζει τὸν Κάντ καὶ τὸν θεωρεῖ ὡς τὸ μεγαλύτερο φιλόσοφο, πού ἡ σκέψη του ἐπιρρέασε βαθύτατα τὸ Γερμανικὸ πολιτισμό!

Τὴν ἴδια ἐποχὴ οἱ ἐκδόσεις καὶ οἱ μεταφράσεις τῶν ἔργων τοῦ Κάντ κατακλύζουν ὅλο τὸν κόσμον. Οἱ γενικὲς καὶ οἱ εἰδικὲς μελέτες γιὰ τὴ ζωὴ, τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο τοῦ Κάντ εἶναι ἀναρίθμητες. Γιὰ κανένα ποτὲ ἄλλο πνευματικὸ δημιουργὸ δὲ γράφτηκαν μέσα σὲ ὠρισμένον χρονικὸ διάστημα τόσα ἔργα, ὅσα γράφτηκαν γιὰ τὸν Κάντ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Μόνο ἀπὸ τὰ 1781 ὡς τὰ 1793 εἶχαν δημοσιευτῆ 216 βιβλία γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του. Μέσα σ' ἑντεκα χρόνια ἀπὸ τὰ 1793 ὡς τὰ 1804, χρόνια πού πέθανε ὁ Κάντ, ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς εἶχε ἀνεβῆ σὲ 3.000. Σὲ ποιά ὕψη βρίσκεται σήμερα ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ γνωρίζη. Θὰ ἐχρειαζόσαν ζωὲς

1. Ὁ θαυμασμὸς τοῦ Goethe ἐκδηλώνεται ἀνεπιφύλακτα μόνο ὕστερ' ἀπὸ τὴ δημοσίευση τῆς τρίτης κριτικῆς (Kritik der Urteilskraft), στὴν ὁποία ὁ Κάντ ἀναπτύσσει τὶς αἰώνιες ἀρχὲς τῆς αισθητικῆς του φιλοσοφίας. Τὴν κριτικὴ αὐτὴ ὁ Goethe ἐθαύμαζε περισσότερο ἀπ' ὅλα τ' ἄλλα ἔργα τοῦ Κάντ. Γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ ὁ μέγας Νεοκαντιανὸς φιλόσοφος καὶ ἱστορικὸς τῆς φιλοσοφίας W. Windelband γράφει στὴν Ἱστορία του τῆς νεώτερης φιλοσοφίας (Ἔκδ. 7]8. II. σ. 182) τὰ λόγια αὐτά: «Ἡ κριτικὴ τῆς κριτικῆς δύνάμης τοῦ Κάντ εἶναι τὸ σημαντικώτερο ἔργο τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῆς Γερμανίας στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα, ἡ ὑψηλότερη καὶ γονιμότερη στιγμή τῆς ἱστορίας τοῦ Γερμανικοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ μέγας φιλόσοφος σκέπτεται τὸ μέγαλο καλλιτέχνη. Ὁ Κάντ οἰκοδομεῖ τὴν ἐννοια τῆς Γκαιτικῆς ποίησης».

δλόκληρες για να γραφτῆ ἡ παγκόσμια βιβλιογραφία για τῆ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Κάντ!

Καὶ ὅμως! Μ' ὄλο τὸ κοσμικὸ ἀχτινοβόλημα τοῦ πνεύματος τοῦ Κάντ καὶ τὴν πανευρωπαϊκὴ δόξα του ἦταν μοιραῖο—τῆς μοίρας ὅλων τῶν μεγάλων πνευμάτων!—στὸ ἡλιοβασίλεμα τῆς ζωῆς του ὁ δημιουργὸς τόσων κοσμοϊστορικῶν ἔργων νὰ γνωρίσῃ ὄλο τὸν πόνο καὶ ὅλη τὴν πίκρα τῆς ζωῆς καὶ νὰ ἰδῆ αὐτός, ποὺ εἶχε χαρίσει στὸν κόσμο τρεῖς πνευματικοὺς ἥλιους, τὶς τρεῖς κριτικὲς του, νὰ τοῦ ἀφαιροῦν τὸ ὑψηλότερο ἀγαθὸ καὶ τὸ ἱερότερο δικαίωμα τοῦ πνεύματος, τὸ δικαίωμα τῆς πνευματικῆς ἐλευθερίας καὶ δημιουργίας, τὸ δικαίωμα νὰ ἐκτελέσῃ τὸν ἡλιακὸ προορισμὸ τῆς ζωῆς του καὶ νὰ φωτίσῃ τὸν κόσμον!

Τὰ γεγονότα, ποὺ ἐπύκρναν τὸν Κάντ στὸ τέλος τῆς ζωῆς του καὶ δυστυχῶς για τὴν ἀνθρωπότητα εἶχαν μεγάλη ἐπίδραση στὸ ἔργο του κ' ἴσως συνειτέλεσαν στὸ νὰ μὴν κατωρθώσῃ νὰ τελειώσῃ τὸ τελευταῖο μεγάλο ἔργο του καὶ τὸ ἀληθινὸ ἀριστούργημά του, συνέβησαν ὡς ἑξῆς: Στὰ 1786 πέθανε ὁ μεγάλος Φριδερίκος ὁ Β', ποὺ στὶς ἡμέρες του εἶχε ἀνθίσει ὁ Γερμανικὸς πνευματικὸς πολιτισμὸς, καὶ στὸ θρόνον τῆς Πρωσσίας ἀνέβηκε ὁ Γουλιέλμος ὁ Β'. Ὁ νέος βασιλεὺς ἐδίωξε στὰ 1788 τὸ Zedlitz ἀπὸ πρωθυπουργὸ τοῦ Κράτους καὶ πῆρε ὡς πρωθυπουργό του τὸ θεολόγο Joh. Chr. Wöllner. Ὁ Wöllner ἦταν ὁ ἀντίπους τοῦ Zedlitz. Τὸ πρῶτο ἔργο του μόλις πῆρε τὴν Κυβέρνηση τῆς Πρωσσίας ἦταν ἡ συστηματικὴ δίωξη τοῦ πνεύματος. Τὴ δίωξη αὐτὴ ἦταν πεπωμένο νὰ μὴν ἀποφύγῃ οὔτε κι' αὐτὸς ὁ Κάντ. Στὰ 1792 ὁ Κάντ ἐδημοσίευσε στὸ περιοδικὸ τοῦ Βερολίνου «Berlinische Monatschrift» ἓν' ἄρθρον του μὲ τὸν τίτλον «Τὸ πρωταρχικὸ κακό». Τὸ ἄρθρον αὐτὸ ἦταν μιὰ ἀπ' τὶς τέσσερες μελέτες τοῦ ἔργου του, ποὺ ἐδημοσίευσε στὰ 1793 μὲ τὸν τίτλον «Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft». Μόλις δημοσιεύτηκε τὸ πρῶτο αὐτὸ ἄρθρον, ἀπαγορεύτηκε ἀπ' τὸ Κράτος ἡ δημοσίευση ἑνὸς δευτέρου ἄρθρου μὲ τὸν τίτλον: «Ὁ πόλεμος τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ». Ὁ Κάντ ἔφερε βαριά μέσα του τὴν ἀπαγόρευση αὐτή. Αὐτὸ τὸν ἔκαμε νὰ ὑποβάλλῃ δλόκληρο τὸ ἔργο του: «Ἡ θρησκεία μέσα στὰ ὅρια τοῦ καθαροῦ λόγου» στὴν κρίση τῆς θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς πατρίδας του. Ἡ θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Κένιξμπεργκ στάθηκε στὸ ὕψος μιᾶς πανεπιστημιακῆς σχολῆς κι' ἔκρινε, πὼς τὸ ἔργο τοῦ Κάντ ἔπρεπε νὰ τυπωθῆ ἐλεύθερα, γιατί δὲν εἶχε τίποτα τὸ ἀντιθρησκευτικόν. Πραγματικὰ ὁ Κάντ ἐδημοσίευσε τὸ ἔργο του αὐτὸ στὰ 1793. Ἡ δημοσίευση τῆς θρησκείας του ἦταν ἓνας νέος πνευματικὸς θρίαμβος τοῦ Κάντ. Ἡ ἐπιτυχία τοῦ ἔργου του ξεπέρασε κάθε προσδοκία. Μέσα σ' ἓνα χρόνον βγήκε καὶ σὲ δευτέρη ἔκδοσι. Ἡ μεγάλη ἐπιτυχία τοῦ ἔργου ἐτρόμαξε τὴν Κυβέρνηση τοῦ Wöllner καὶ τὴν 1 Ὀκτώβριον 1794 δόθηκε πρὸς τὸν Κάντ κυβερνητικὴ διαταγὴ, ποὺ μὲ διάφορες ἀπειλὲς τοῦ ἀπαγόρευε ν' ἀσχοληθῆ στὸ μέλλον μὲ τὰ ζητήματα τῆς θρησκείας! Ἡ ἱστορικὴ αὐτὴ διαταγὴ ἔκτοτε ἀπὸ

ἄλλα ἔλεγε, ὅτι «ὁ Κάντ μὲ τὸ βιβλίον του «Ἡ θρησκεία . . .» κακομεταχειρίζεται, διαστρέφει καὶ ἐξευτελίζει τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν» καὶ ἐπρόσθετε τὴν φράση, ποὺ ἱυμίζει τὴν περιφνημὴν κατηγορίαν ἐναντίον τοῦ Σωκράτη, «ὥφειλε νὰ ἔχη συνείδηση τῶν εὐθυνῶν του καὶ νὰ μὴ διαδίδῃ ἀρχὰς ἀντίθετες πρὸς τὰ καθήκοντα, ποὺ ἔχει ὡς καθηγητὴς τῶν νέων», καὶ τελείωνε μὲ τὴν φράση «ἐὰν συνεχίσῃ καὶ στὸ μέλλον τὴν ἴδια τακτικὴν, τὸν ἀναμένουν πολὺ δυσάρεστα μέτρα». Σὰ νὰ μὴν ἀρκοῦσε ἡ διαταγὴ αὐτὴ βγήκε δευτέρη διαταγὴ πρὸς ὅλα τὰ Πανεπιστήμια τῆς Πρωσσίας, ἡ ὁποία ἀπαγόρευε τὴν διδασκαλίαν τῆς φιλοσοφίας τοῦ Κάντ.

Ὁ Κάντ ἀναγκάστηκε νὰ ἀπαντήσῃ πρὸς τὴν Κυβέρνηση μ' ἐπιστολὴν του μὲ ἡμερομηνίαν 12 Ὀκτώβριον 1794. Στὴν ἀπάντησίν του αὐτὴ ὁ Κάντ μὲ βαθιὰ καὶ τελείαν συνείδηση τῶν δικαιωμάτων τοῦ πνεύματος, μὲ ἡρεμίαν καὶ σεμνότητα, μὲ ἀπόλυτη πνευματικὴ αὐτοκυριαρχίαν καὶ ἀξιοπρέπειαν ἐτόνιζε, ὅτι «ἔχει τελείαν συνείδηση τῶν εὐθυνῶν του . . .», ὅτι «. . . τὸ ἔργον του «Ἡ θρησκεία μέσα στὰ ὅρια τοῦ καθαροῦ λόγου» δὲν ἀπευθύνεται στὸν πολὺν κόσμον, ἀλλὰ μόνο στοὺς ἀνθρώπους τοῦ πνεύματος, ποὺ πρέπει νὰ χροῦν ἀπόλυτον τὸ δικαίωμα τῆς ἐλευθερίας τοῦ στοχασμοῦ καὶ τῆς κριτικῆς μὲ τὸ μοναδικὸ σκοπὸ νὰ ὑψωθοῦν στὴν ὑπέρτατη ἀλήθειαν καὶ γνῶσιν καὶ νὰ φωτίσουν τὴν συνείδησίν τους. . . Τὸ πνεῦμα ἐκτιμᾶ καὶ σέβεται μόνο τὴ δύναμίν του καὶ τίς πνευματικὰς ἀξίας. . . Ἡ κεντρικὴ ἰδέαν τῆς θρησκείας του, ἡ ἁρμονία τῆς χριστιανικῆς θρησκείας μὲ τὴν καθαρὸτατην ἠθικὴν πίστην τοῦ καθαροῦ λόγου, εἶναι ὁ ὑψηλότερος ὕμνος τοῦ Χριστιανισμοῦ».

Ἡ στάσις τοῦ Κάντ στὴν περίστασις αὐτὴ ἦταν στάσις τελείως νομιμοφροσύνης. Τὴν στάσις αὐτὴ φωτίζει ὁ βαθύτερος πνευματικὸς καὶ ἠθικὸς χαρακτήρας τοῦ Κάντ. Ἡ νομιμοφροσύνη εἶναι ἐν' ἀπὸ τὰ κύρια, τὰ οὐσιαστικὰ γνωρίσματα τῆς προσωπικότητος καὶ τῆς ψυχῆς τοῦ Κάντ. Ἡ πνευματικὴ ἰδιοσυγκρασίαν τοῦ Κάντ δὲν εἶχε τίποτα ἀπὸ τὴν πολεμικότητα καὶ τὴν μαχητικότητα ἄλλων μεγάλων πνευμάτων, ὅπως ὁ Λούθηρος, ὁ Λέσιγγ, ὁ Βολταῖρος κ. ἄ. Ὑστερ' ἀπὸ τὸ θάνατον τοῦ Κάντ βρέθησαν μέσα στὰ χαρτιά του τὰ λόγια αὐτά, ποὺ εἶχαν γραφθῆναι στὴν περίοδο τοῦ βάρβαρου διωγμοῦ του καὶ δείχνουν τὸ βαθύτερον ἄνθρωπον καὶ τὸν ἀληθινὸν χαρακτήρα του «Ν' ἀρνηθῆς τὴν ἐσωτερικὴν σου πίστην εἶναι πράξις, ποὺ ἀξίζει τὴν περιφρόνησιν. Ἡ σιωπὴ σὲ μιὰ τέτοια περίστασις εἶναι χρέος τοῦ πολίτη. Κάθε ἄνθρωπος ἔχει χρέος νὰ λήθῃ πάντα τὴν ἀλήθειαν στὴ ζωὴν του, δὲν πρέπει ὅμως νὰ φέρῃ πάντα τὴν ἀλήθειαν στὴ δημοσιότητα».

Στὰ 1797 πέθανεν ὁ Γουλιέλμος ὁ Β' καὶ ὁ διάδοχός του Φρειδερίκος Γουλιέλμος ὁ Γ' ἔδωκε τὸ Wöllner ἀπὸ τὴν Κυβέρνησιν τῆς Πρωσσίας

κι' ἐπνευσε καὶ πάλι στὴ Γερμανία ἀέρας πνευματικῆς ἐλευθερίας.

Στὰ χρόνια αὐτὰ ὁ Κάντ ἐξακολουθοῦσε ἀκατάπαυστα τὴ δημιουργικὴ του ἐργασία. Δυστυχῶς ὅμως τὰ γεγονότα τοῦ 1794 εἶχαν μεγάλη ἐπίδραση στὴν ψυχὴ του καὶ στὴ ζωὴ του καὶ σ' ὅλη τὴ δημιουργία του κι' ἐκλόνισαν τὴ σωματικὴ του ὑγεία, ποὺ ἦταν πάντα λεπτὴ κι' εὐκολοσύντριπτη.

Στὰ 1797 ἔδωσε στὸν κόσμον τὴ Μεταφυσικὴ τῶν ἠθῶν σὲ δύο μέρη (Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου καὶ Φιλοσοφία τῆς Ἀρετῆς) καὶ τὸ ἔργο του «Ἡ διαμάχη τῶν ἐπιστημῶν». Στὰ 1798 εἶδε τὸ φῶς ἡ Ἀνθρωπολογία του, στὰ 1800 ἡ Λογικὴ του (ἐκδ. Jäsche), στὰ 1802 ἡ Φυσικὴ του Γεωγραφία καὶ ἡ Παιδαγωγικὴ του (ἐκδ. Rink).

Τὰ χρόνια ὕστερ' ἀπὸ τὰ 1795 εἶναι τὰ βαρῆ καὶ σκοτεινὰ χρόνια τῆς βαρυνειμωνιᾶς τῆς ζωῆς. Ἀπ' τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ὅλα προμηνᾶνε τὸ σκοτεινὸ καὶ τραγικὸ τέλος ποὺ ὀλοένα πλησιάζει. Καὶ ἡ ἐντατικὴ καὶ ὑπεράνθρωπη ἐργασία τοῦ Κάντ γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ δημιουργικοῦ ἔργου του φέρνει γληγορώτερα τὸ τέλος αὐτό. Οἱ σωματικὲς καὶ πνευματικὲς δυνάμεις του ἀπὸ τὰ 1790 ὀλοένα πέφτουν—καὶ ὁ διωγμὸς του στὰ 1794 ἐπιταχύνει τὴν πτώση αὐτὴ—καὶ ἡ λεπτὴ ὑγεία του, ποὺ μὲ θαυμαστὴ σοφία καὶ ἀπόλυτη πνευματικὴ κυριαρχία κι' ἐπιβολὴ σ' ἓν' ἀδύνατο κι' ἀπ' τὴ φύση κωκοφτιαγμένο σῶμα κρατοῦσε πάντα σταθερὴ, ἀρχίζει νὰ συντρίβεται.

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1796 ἀναγκάστηκε ὁ Κάντ νὰ διακόψῃ ὀριστικὰ καὶ γιὰ πάντα τὶς πανεπιστημιακὲς παραδόσεις του. Στὰ βιβλία τῆς πανεπιστημιακῆς Συγκλήτου μὲ τὰ ἴδια τὰ χέρια του ἐσημείωσε, πῶς ἀπὸ γεροντικὴ ἀδυναμία κι' ἐξάντληση δὲ συνέχισε τὰ μαθήματά του στὸ δεύτερο ἔξάμηνο τοῦ 1796 καὶ στὰ ἔξάμηνα 1797/1798.

Τὸ τέλος τῆς Ἀκαδημαϊκῆς ζωῆς τοῦ Κάντ γιόρτασε πανηγυρικὰ ὅλος ὁ Ἀκαδημαϊκὸς κόσμος τοῦ Κένιξμπεργ. Σ' ἓνα πανηγυρικὸ ποίημα, ποὺ τοῦ ἀφιέρωσε ὁ φοιτητικὸς κόσμος τῆς πατρίδας του, ἐγκωμιαζόταν ὡς «τὸ μεγαλύτερο πνεῦμα ὅλου τοῦ κόσμου, ἀπάνου καὶ ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸ Νεύτονα». Τὸ ποίημα αὐτὸ ἐτελείωνε μ' αὐτὰ τὰ λόγια: «Περισσότερο ἀπὸ 18000 ἡμέρες ἔζησες δοξασμένα ὡς καθηγητῆς. Τὸ πνεῦμά σου μὲ τῆς νειότης τὴν ὁρμὴ καὶ τὴ φλόγα ἱερούργει ἀκόμα στὸ ναὸ τῆς ἀπόλυτης ἀλήθειας καὶ μ' ὅλα τὰ γεράματα καὶ τὸ ἀδύνατο ποὺ τρέμει κορμί σου φωτίζει τῆς ζωῆς τὰ βαθιὰ σκοτάδια μ' ἀστραφτερὸ φῶς».

Τὸ τέλος τῆς ζωῆς τοῦ Κάντ κλείνει ὁ κύκλος τῆς αἰωνίας ἀνθρώπινης τραγωδίας! Μιὰ ζωὴ τιτανικῆς καὶ κοσμογονικῆς πνευματικῆς δημιουργίας καὶ ὑπερφυσικῆς ἠθικῆς ἀχτινοβολίας σβύνει μέσα στὸ αἰώνιο ἔρεβος καὶ τὸν αἰώνιο ζόφο!

Στὴν Κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου (Ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου) ὁ Κάντ διαγράφει μὲ θεϊκὴ πνευματικὴ λάμψη καὶ φεγγοβολὴ τὴ μεγαλειώδη ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ φιλοσοφικοῦ μνημείου, ποὺ ὀραματίζεται στὴ σκέψη του καὶ θέλει νὰ χαρίσῃ αἰώνια κληρονομιά στὸν κόσμον.

Τὸ ὄλο πνευματικὸ οἰκοδόμημά του ὁ Κάντ ὀνομάζει «Σύστημα τοῦ καθαροῦ λόγου». Τὸ ὄλο σύστημα τοῦ καθαροῦ λόγου, στήν ἀρχιτεκτονική σύλληψη τοῦ Κάντ, ἔπρεπε νὰ περιλάβῃ δυὸ μεγάλα μέρη, τὸ σύστημα τοῦ καθαροῦ θεωρητικοῦ λόγου (Μεταφυσικὴ τῆς φύσης) καὶ τὸ σύστημα τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ ἢ ἠθικοῦ λόγου (Μεταφυσικὴ τῶν ἠθῶν). Ἀπὸ τὰ 1785 — 1797 μὲ ὑπεράνθρωπη ἐργασία ὁ Κάντ εἶχε κατωρθώσει νὰ δώσῃ ὅλα τὰ ἔργα τοῦ κύκλου τῆς Μεταφυσικῆς τῶν ἠθῶν. Ἀπὸ τὸν πρῶτο ὅμως κύκλο εἶχε δώσει μόνον τὶς Μεταφυσικὲς ἀρχὲς τῆς Φυσικῆς καὶ τὴν Κριτικὴν τοῦ καθαροῦ λόγου. Ἄλλ' ἢ Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου εἶναι μόνον μιὰ κριτικὴ εἰσαγωγή στὸ σύστημα τοῦ καθαροῦ λόγου (κυρίως τοῦ καθαροῦ θεωρητικοῦ λόγου). Μένει ἀκόμα τὸ καθαυτὸ καὶ τὸ κύριον ἔργο τοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματός του, τὸ σύστημα τοῦ καθαροῦ θεωρητικοῦ λόγου, ἢ Μεταφυσικὴ τῆς φύσης, ἢ ὄντολογία, ἢ κοσμολογία, ἢ ψυχολογία, ἢ θεολογία, μένει ἀκόμα ἀτέλειωτος ὁ κύριος ναὸς τῆς μεταφυσικῆς καὶ ἀκόμα περισσότερο ὁ ναὸς τῆς μεταφυσικῆς, στήν ὑψηλότερη καὶ τὴν ὑπερκοσμικὴ καὶ ὑπερβατικὴ ἐννοιά της, ὡς φιλοσοφίας τοῦ ὑπεραισθητοῦ καὶ τοῦ ὑπερβατικοῦ.

Ὁ Κάντ βλέπει καθαρὰ τὸ μεγάλο χάσμα, ποὺ ὑπάρχει στὸ ὄλο ἔργο του. Μὲ πόνο καὶ ἀγωνία, μὲ ἱερὴ πίστη καὶ θεία μανία ἀγωνίζεται στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του ἡρωϊκά, τιτανικὰ καὶ ὑπεράνθρωπα, νὰ νικήσῃ τὴ φριχτὴ μοῖρα τῆς πεπερασμένης ἀνθρώπινης φύσης!

Τὸ πνεῦμα ὅμως τῆς αἰωνίας ἀνθρώπινης τραγωδίας τὸν χτυπᾷ βαρῶς καὶ σκληρῶς!

Στὴν ἀρχὴ χάνει τὸ φῶς τοῦ ἐνὸς ματιοῦ του, ἔπειτα ὄλο τὸ φῶς του καὶ τέλος σβύνει μέσα στὸν αἰώνιον ζόφον, κεραυνωμένος Προμηθεὺς τοῦ πνεύματος, αἰώνιον σύμβολο τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου μέσ' στὸν κόσμον, πνευματικὸς Οἰδίπους τοῦ ἀνθρώπινου γένους!

Ὁ Κάντ πέθανε τυφλὸς καὶ ἀπ' τὰ δυὸ του μάτια, χωρὶς νὰ κατωρθώσῃ ποτὲ νὰ τελειώσῃ τὸ τελευταῖον μεγάλο ἔργο τῆς ζωῆς του καὶ νὰ δλοκληρώσῃ τὴν πνευματικὴ δημιουργία του. Τὸ ἔργο, ποὺ ἐργαζόταν ὁ Κάντ στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του, εἶχε ὡς τίτλον: «Τὸ ὄλο σύστημα τῆς καθαρῆς φιλοσοφίας» ἢ «Ἡ ὑπερβατικὴ φιλοσοφία, ἢ κορυφὴ τοῦ συστήματος τῶν ἰδεῶν: Ὁ θεός, ὁ κόσμος καὶ ὁ ἀνθρώπος». Τὸ ἔργο αὐτὸ ἦταν ἡ ὑψηλότερη ἀνάτασις τοῦ πνεύματος τοῦ Κάντ πρὸς τοὺς κόσμους τῶν αἰωνίων μεταφυσικῶν μυστηρίων! Τὸ ἔργο του αὐτὸ ὁ Κάντ ἐθεωροῦσε ὡς τὸ ὑψηλότερον πνευματικὸ δημιούργημά του καὶ τὸ ἀληθινὸ ἀριστούργημά του. Ἀπ' τὸ ἔργο αὐτὸ σώζονται σήμερον μόνον κομμάτια σὰν τὰ ἐρείπια ἐνὸς αἰωνίου μεταφυσικοῦ Παρθενώνα¹.

Οἱ τελευταῖοι μῆνες τῆς ζωῆς τοῦ Κάντ εἶναι ἕνας ἀργὸς σιγανὸς θάνατος.

1. Δὲς H. Adickes. Kants opus postumum. Berlin 1920, καὶ R. Schmidt. Imm. Kant. Die drei Kritiken. Ἐκδ. Kröner.

Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1803 ὁ Κάντ χάνει ὅλο τὸ φῶς του καὶ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἡ ζωὴ του κυλᾷ μέσα στὴν αἰώνια νύχτα. Δὲν μπορεῖ πιά οὔτε νὰ γράψῃ, οὔτε νὰ διαβάσῃ. Οἱ δυνάμεις του τὸν ἀφήνουν κάθε μέρα. Δὲ βλέπει καὶ δὲν ἀναγνωρίζει, οὔτε κι' ἀπ' τὴ φωνή του, κανένα πιά ἀπ' τοὺς δικούς του καὶ τοὺς φίλους του. Ἡ ψυχὴ τῶν φίλων του — ἡ ἀνθρώπινη ψυχὴ — μὲ σπαραγμὸ καὶ θρησκευτικὴ κατάνυξη σκύβει μπρὸς του καὶ προσκυνᾷ τὸ θεῖο σκῆνωμά του καὶ τὸν κεραυνωμένο πνευματικὸ τιτάνα καὶ μὲ δέος προσβλέπει τὴν ἀπροσμέτρητη ἀνθρώπινη τραγωδία! Ὁ Κάντ ὅμως οὔτε βλέπει, οὔτε αἰσθάνεται πιά τίποτα... Στὸ τέλος ἀδυνατίζει καὶ ἡ ὀξύτατη πάντα ἀκοή του. Στὰ τέλη τοῦ 1803 δὲν μπορεῖ πιά οὔτε νὰ μιλήσῃ, οὔτε νὰ σκεφτῆ. Κάπου - κάπου κομμένες μόνο φράσεις καὶ λέξεις σκοτεινές, μυστηριακές, ἀκατάληπτες! . . . Μέρα μὲ τὴν ἡμέρα ἀδυνατίζουν ὅλες οἱ αἰσθήσεις του . . . Δὲ μένει παρὰ μόνον τὸ τέλος. Στις 3 Φλεβάρη 1804 μόνον ἀκούστηκαν ἀπ' τὸ στόμα του τὰ λόγια: «Ἡ ἀγάπη μου γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα δὲ μ' ἄφησε μόνον».

Στις 11—12 Φλεβάρη 1804 ὁ Κάντ ἔχασε τελείως τὶς αἰσθήσεις του καὶ στὶς 12 Φλεβάρη 1804 ἡμέρα Κυριακὴ καὶ στὶς ἔντεκα ἡ ὥρα πρὶν ἀπ' τὸ μεσημέρι ἔκλεισε γιὰ πάντα τὰ μάτια του στὸ γήινο κόσμον. Οἱ τελευταῖες λέξεις του ἦσαν «**Es ist gut**». (Εἶναι καλὰ).

Τὴν ἡμέρα τοῦ θανάτου τοῦ Κάντ ὁ οὐρανὸς τῆς πατρίδας του ἦταν καθαρὸς καὶ ἀσυγνέφιαστος. Μόνον ἓνα μικρὸ σύγνεφο ἦταν σὰν ξεχασμὸς στὸν οὐρανό. Τὸ σύγνεφο αὐτὸ κοιτώντας ἓνας ἀπλοϊκὸς στρατιώτης εἶπε: «**Δέστε, εἶναι ἡ ψυχὴ τοῦ Κάντ, ποὺ ἀνεβαίνει στὸν οὐρανό!**».

Ἔτσι σὰ σύγνεφο, σὰν κάτι οὐράνιο, ὑπερούσιο, ὑπερκόσμιο καὶ θεῖο, ἔφυγε ἡ ψυχὴ τοῦ Κάντ ἀπ' τὸ γήινο κόσμον! . . .

Τὸ θάνατο τοῦ Κάντ ἔκλαψε ὅλ' ἡ πατρίδα του καὶ ὅλη ἡ Γερμανία. Ἡ κηδεῖα του ἔγινε μὲ μοναδικὴ μεγαλοπρέπεια στὶς 28 Φλεβάρη 1804 μὲ πρωτοβουλία τῶν φοιτητῶν καὶ συμμετοχὴ ὅλου τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ καὶ πνευματικοῦ κόσμου τῆς πατρίδας του. Ὁλος ὁ κόσμος ὅλων τῶν κοινωνικῶν τάξεων παρακολούθησε μὲ συντριβὴ καὶ κατάνυξη τὴν κηδεῖα του κι' ἔκλαψε ὀλόψυχα τὸν ἀθάνατο σοφὸ καὶ τὸ θεῖο ἄνθρωπο. Τὸ λείψανό του κρατοῦσαν 24 φοιτητές. Τὸ φέρετρό του ἔφερε τὴ λατινικὴ ἐπιγραφή. «**Cineres mortalis immortalis Kantii. Orbi datus 22 Aprilis 1724, ereptus 12 Febr. 1804**».

Στὸν τάφο τοῦ Κάντ ἡ ἀνθρώπινη εὐγνωμοσύνη ἐχάραξε ἀργότερα τοὺς ἀθάνατους λόγους του ἀπ' τὴν κριτικὴ τοῦ πραχτικοῦ λόγου.

«Der bestirnte Himmel über mir und das moralische Gesetz in mir

Στοὺς λόγους αὐτοὺς κλείνεται ὅλο τὸ ἔργο, ὅλη ἡ φιλοσοφία, ὅλη ἡ ζωὴ, ὅλη ἡ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ προσωπικότητα τοῦ Κάντ. Μὲ τὰ λόγια αὐτὰ τὸ μεγαλύτερο φιλοσοφικὸ πνεῦμα τοῦ νεώτερου κόσμου ἀγγάλιασε ὅλη

τῆ δημιουργία, τὸ φυσικὸ καὶ τὸ πνευματικὸ σύμπαν, τὸν ἔξωτερικὸ καὶ τὸν ἑσωτερικὸ κόσμον, τὸ μακρόκοσμον τῶν πρώτων χρόνων τῆς πνευματικῆς ζωῆς του καὶ τὸ μικρόκοσμον τῆς ὄριμης ἡλικίας του καὶ τῆς ἀκμῆς του, τὸ φυσικὸ καὶ προπάντων τὸν ἠθικὸν κόσμον, ποῦ σὺ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του τὸν βύθιζε σὲ πνευματικὴ ἔκσταση καὶ σὲ ἄπειρον μυστικὸν θαυμασμό, σεβασμὸν καὶ ἐνθουσιασμό!

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
 ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
 ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
 ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΑΝ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΡΙΔΗΣ

Γ'. Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΚΑΝΤ

Ἐκεῖνο πού ἔχει ἀπόλυτη ἀξία γιά τόν κόσμον ἀπ' τή ζωή ἑνός πνευματικοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἐσωτερική ζωή του, ὁ ἐσωτερικός πνευματικός καί ἠθικός κόσμος του, ἡ γενικότερη ἠθική κοσμοθεωρία καί βιοθεωρία πού ζῆ ἡρωϊκά καί μέ ἀγῶνες καί θυσίες στή ζωή του, μ' ἓνα λόγο ἡ προσωπικότητά του.

Ὅ,τι κυρίως ἐνδιαφέρει τήν ἀνθρωπότητα ἀπ' τή ζωή ἑνός μεγάλου δημιουργικοῦ πνεύματος δέν εἶναι τὰ ἐξωτερικά καί ὑποκειμενικά, σχετικά κι' ἐνδεχόμενα γεγονότα καί περιστατικά τῆς ζωῆς του, ἀλλ' ἡ βαθύτερη ἐσωτερική καί ἠθική ζωή του, πού εἶναι τὸ ἠθικό ἀντιφέγγισμα τοῦ πνεύματός του καί τῆς ψυχῆς του καί ξετυλίγεται μέσα στό φυσικό κόσμο καί τὸ χρόνο μέ βαθιά πνευματική συνείδηση καί ἀπόλυτη ἐσωτερική καί ἠθική ἀναγκαιότητα σύμφωνα μέ τίς βαθύτερες τάσεις καί οὐσιαστικές ἀρχές τῆς πνευματικῆς καί ἠθικῆς φύσης του καί σέ τελεία ἀρμονία μέ τὸ πνεῦμα καί τήν καθολική ψυχὴ ὅλου τοῦ κόσμου.

Ἡ ἀνώτερη ἀξία τοῦ πνευματικοῦ δημιουργοῦ εἶναι στήν ἰδέα, πού ἐμπνέει καί φωτίζει τὸ ἔργο του καί τή ζωή του, καί στό ἡρωϊκὸ πνεῦμα, μέ τὸ ὁποῖο ἀγωνίζεται μ' αἷμα καί θυσία νὰ δώσῃ μορφὴ καί σάρκα στήν ἰδέα του μέσα στόν κόσμο καί στήν ἠθική ζωή του. Ἀπόλυτη ἀξία στόν κόσμο ἔχει μόνο τὸ αἰώνιο κι' αἰώνιο εἶναι μόνο τὸ πνευματικό! Ἡ αἰωνία ἰδέα εἶναι ἡ πηγὴ τῆς ζωῆς ὅλου τοῦ κόσμου καί ὁ ἥλιος τοῦ σύμπαντος!

Καί ἀπ' τή ζωή τοῦ Κάντ ὅ,τι προέχει κι' ἐνδιαφέρει τήν ἀνθρωπότητα εἶναι ἡ ἐσωτερική ζωή του, ὁ ἐσωτερικός ἀνθρώπος, ὁ πνευματικός καί ἠθικός χαρακτήρας του, ἡ ὑψηλὴ καί ἡρωϊκὴ ἠθική κοσμοθεωρία πού ζῆ κι' ἐνσαρκώνει στή ζωή του, δηλαδή ἡ πνευματικὴ καί ἠθικὴ προσωπικότητά του.

Ἡ πνευματικὴ καί ἠθικὴ προσωπικότητα τοῦ Κάντ εἶναι ἀπὸ τὰ φωτεινότερα καί θαυμαστότερα δημιουργήματα τοῦ κόσμου, πού ἐμπνέουν τὸν ἀπόλυτο θαυμασμό καί σεβασμὸ στήν ἀνθρώπινη ψυχὴ, ἀπὸ τὰ ὑψηλότερα σ' ὅλη τὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος παραδείγματα ἀρετῆς καί ἠθικοῦ ἡρωϊσμοῦ, ἡ τελεία ἐνσάρκωση τῆς κατηγορικῆς προσταγῆς τοῦ ἀπολύτου ἠθικοῦ νόμου, μιὰ δέσμη ἀχτίνων ὑπερκοσμίου φωτὸς στή νύχτα τοῦ κόσμου καί τὴν ἄβυσσο τῆς ζωῆς!

Στὰ μάτια ὅλων ἐκείνων πού ἐγνώρισαν ἀπὸ κοντὰ τὸν Κάντ ἡ ἐμελέτησαν βαθιά τὸ ἔργο του καί τή ζωή του τὸ κέντρο τῆς τιτανικῆς πνευματικῆς δημιουργίας του εἶναι ἡ προσωπικότητά του. Οἱ πρῶτοι βιογράφοι

του, σύγχρονοι και φίλοι του, εκφράζονται με απόλυτο θαυμασμό και σεβασμό κυρίως για τὴ ζωὴ του. Κι' ἕνας ἀπὸ τοὺς βαθύτερους μελετητὲς τοῦ Κάντ, ὁ W. Windelband, στὴν Ἱστορία του τῆς νεώτερης φιλοσοφίας (ἔκδ. 7 καὶ 8. τόμ. Β. σ. 4) τονίζει: «Τὸ κέντρο τῆς φιλοσοφίας τοῦ Κάντ εἶναι ἡ προσωπικότητά του».

Ἐκεῖνο ποὺ κυρίως διακρίνει τὴν πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ προσωπικότητα τοῦ Κάντ εἶναι τὸ στοιχεῖο, ποὺ κατὰ τὸ Nietzsche (Die Philosophie im tragischen Zeitalter der Griechen) εἶναι τὸ οὐσιαστικὸ γνῶρισμα τῆς ὑπερφυσικῆς γεννιάς τῶν πνευματικῶν τιτάνων τῆς Ἑλληνικῆς προσωκρατικῆς φιλοσοφίας, ἡ ἀπόλυτη ἀναγκαιότητα καὶ συνέπεια στὴ ζωὴ καὶ στὴ σκέψη, ἡ ἐνιαία γραμμὴ τῶν πνευματικῶν κατευθύνσεων καὶ τῶν ἠθικῶν ἐπιδιώξεων καὶ πραγματοποιήσεων, ἡ πληρότητα τοῦ στοχασμοῦ, ἡ τελεία πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ἐνότητα, ἡ ἀπόλυτη ἁρμονία τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ζωῆς! Τὸ ἀπόλυτο καὶ τὸ οὐσιαστικόν, τὸ ὑπερχρονικὸ καὶ τὸ αἰώνιο στὴ σκέψη καὶ στὸ χαρακτῆρα, στὴν πνευματικὴ καὶ στὴν ἠθικὴ δημιουργία! Ἡ ἡρωϊκὴ σκέψη καὶ πνευματικὴ ἐποπτεία τοῦ κόσμου καὶ ἡ ἡρωϊκὴ ζωὴ! Ἡ φιλοσοφία στὰ ὕψη αὐτὰ εἶναι ἡ πνευματικὴ συνείδηση τῆς αἰωνίας οὐσίας τῆς ζωῆς καὶ ἡ ζωὴ ἡ ἠθικὴ ἐνσάρκωση τῶν πιὸ ὑψηλῶν πνευματικῶν ἀνατάσεων καὶ φιλοσοφικῶν στοχασμῶν καὶ ἰδεῶν! Ἡ ζωὴ ὡς ἀπόλυτη νίκη καὶ κυριαρχία τῆς μορφῆς καὶ τοῦ πνεύματος, ἡ ζωὴ ὡς αἰδιος ἐνέργεια καὶ ἀπόλυτη ἐντελέχεια!

Ἡ ζωὴ τοῦ Κάντ δὲν ἔχει τίποτα ἀπὸ τὰ ἐξωτερικὰ γεγονότα καὶ τὶς περιπέτειες, τὴ δραματικότητα, τὴν τρικυμία καὶ τὸ σάλιο τῆς πολυτάραχης ζωῆς ἄλλων μεγάλων πνευμάτων. Ἡ ζωὴ τοῦ δημιουργοῦ τῆς κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου εἶναι ἀπλή, βαθιά, ἤρεμη, ὑψηλὴ καὶ μεγαλόπρεπη, ἔχει τὴν ἄπειρη ἤρεμη ἀπλότητα καὶ μεγαλοπρέπεια τῶν αἰωνίων δημιουργιῶν τῆς φύσης καὶ τῆς τέχνης καὶ κινιέται μὲ τὸ ῥυθμὸ τοῦ ἀπολύτου καὶ τοῦ αἰωνίου!

Ὁ Κάντ εἶναι ὁ τύπος τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου τοῦ ὑψηλοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, ποὺ ζῆ μέσα στὴν ἀπόλυτη πνευματικὴ μοναξιά, σιωπὴ καὶ γαλήνη, ὁ τύπος τῆς ἀβυσσαλέας δημιουργικῆς πνευματικῆς ἐνοράσεως καὶ τῆς ὑψηλῆς μεταφυσικῆς καὶ ἠθικῆς κοσμοθεωρίας τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς! Ἡ ζωὴ του εἶναι ἡ ζωὴ τῶν ἀβυσσαλέων ἐσωτερικῶν αὐτοβυθισμῶν καὶ τῶν τιτανικῶν πνευματικῶν ἀνατάσεων καὶ ὑπερβατικῶν ὄραματισμῶν!

Ἡ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ προσωπικότητα τοῦ Κάντ ἔχει ὅλο τὸ ὑπερκόσμιο πνευματικὸ καὶ ἠθικὸ μεγαλεῖο καὶ τὴν ἠθικὴ αἴγλη καὶ ἀχτινοβολία μιᾶς μεγάλης δημιουργικῆς προσωπικότητας, ποὺ ἔχει βαθιὰ συνείδηση τῆς ὑψηλῆς κοσμικῆς ἀποστολῆς της καὶ τῶν ἱστορικῶν πεπρωμένων της στὴ ζωὴ καὶ στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας καὶ ἀγωνίζεται ἡρωϊκὰ καὶ θεϊκὰ νὰ ἐνσαρκώσῃ μέσ' στὸν κόσμον τοὺς αἰώνιους μυστικούς παλμούς καὶ σκοποὺς τῆς δημιουργίας, νὰ γκρεμίσῃ εἰδωλα, νὰ σβύσῃ πλάνες, φαντασμαγορίες καὶ φαινομενικότητες αἰώνων, νὰ διαλύσῃ σκοτάδια κόσμων ἄλοκλῆρων, νὰ ξανοίξῃ νέους πνευματικούς δρόμους καὶ δρίζοντες, ν' ἀποκα-

λύψη καινούριους κόσμους πνευματικοῦ φωτός καὶ μεταφυσικοῦ λυτρωμοῦ, νὰ συλλάβῃ τὴν αἰώνια μυστηριακὴ οὐσία τοῦ ἀπολύτου ὄντος, τῆς δημιουργίας καὶ τῆς ζωῆς!

Ἡ ζωὴ τοῦ Κάντ ἀποκαλύπτει στὰ μάτια τοῦ κόσμου, πὼς πέρα ἀπὸ τὸ σκοτεινὸ καὶ πολυτάραχο ὄκεανὸ τῶν φυσικῶν ἐνστίχτων καὶ παθῶν, τῶν αἰσθητικῶν πόθων καὶ ὁρμῶν, καὶ τὸ χάος τῶν ὑλικῶν συμφερόντων καὶ σκοπῶν, ὑπάρχει ἕνας ἄλλος ἡλιακὸς καὶ αἰώνιος κόσμος, ὁ κόσμος τῶν ἀπολύτων πνευματικῶν καὶ ἠθικῶν ἀξιῶν, ὁ κόσμος τοῦ χρέους καὶ τῆς ἠθικῆς αὐτονομίας καὶ ἐλευθερίας, τῆς παγκόσμιας ἀγάπης καὶ δικαιοσύνης, τῆς ἀπόλυτης ἀλήθειας καὶ τῆς ἀρετῆς!

Ἡ ζωὴ τοῦ Κάντ εἶναι ἡ ζωὴ ἠθικὸ πρότυπο στὴ ζωὴ ὅλου τοῦ κόσμου, αἰώνιο ἀστραφτερό πνευματικὸ σύμβολο, ποὺ φεγγοβολάει καὶ ἀστράφτει ἀπὸ ὑπερούσιο, οὐράνιο καὶ θεῖο φῶς!

Ὅ,τι βαθύτερα καὶ οὐσιαστικὰ χαρακτηρίζει τὴν προσωπικότητα τοῦ Κάντ εἶναι ἡ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ἁρμονία—ἡ ἁρμονία αὐτὴ ἐκφράζεται μὲ τὴν ἀπόλυτη ἐνότητα στὴ φιλοσοφία του καὶ στὴ ζωὴ του τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ τῆς ἐλευθερίας— καὶ ἡ βαθεῖα συνείδηση τοῦ ἠθικοῦ χρέους του πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα.

Στὴν πνευματοποιημένη καὶ ἠθικὰ λυτρωμένη συνείδηση καὶ προσωπικότητα τοῦ Κάντ ὅλα εἶναι σὲ ἰδανικὴ ἁρμονία, ἡ θεωρία καὶ ἡ πράξις, ὁ θεωρητικὸς καὶ ὁ ἠθικὸς λόγος, ἡ θεωρητικὴ καὶ ἡ ἠθικὴ φιλοσοφία, ἡ μεταφυσικὴ καὶ ἡ ἠθικὴ, ἡ καθολικὴ κοσμικὴ βούληση καὶ ἡ προσωπικὴ συνείδηση, ὁ νόμος καὶ ἡ ἐλευθερία, ἡ πίστη καὶ τὸ ἐλεύθερο πνεῦμα, ἡ θρησκεία καὶ ἡ ἐπιστήμη, ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ ζωὴ! Ὅλα πηγάζουν, ἐμπνέονται καὶ φωτίζονται ἀπὸ τὸν ἀπόλυτο καὶ αἰώνιο ἀρχέτυπο λόγο!

Ὁ καθαρὸς προπάντων ἠθικὸς λόγος, τὸ ἠθικὸ πνεῦμα, ἡ ἠθικὴ οὐσία καὶ τὸ ἠθικὸ φῶς τῆς ζωῆς, εἶναι, στὰ πνευματικὰ μάτια τοῦ Κάντ, ἡ πρώτη ἀρχὴ καὶ πηγὴ, ἡ ψυχὴ καὶ ἡ αἰώνια οὐσία, ἡ δημιουργικὴ φλόγα, ὁρμὴ καὶ πνοὴ τοῦ παντός! Τὸ ἀπόλυτο ἠθικὸ πνεῦμα ἐμπνέει καὶ φωτίζει ὀλόκληρο τὸν πνευματικὸ καὶ ἠθικὸ κόσμο τοῦ Κάντ καὶ τὸ βαθύτερο χαρακτηρὰ του. Ὁ ἠθικὸς λόγος τὸν συγκλονίζει, τὸν λυτρώνει, τὸν ἐνθουσιάζει, τὸν μετουσιώνει, τὸν μεταρσιώνει, τὸν ἐξαυλώνει, τὸν θεοποιεῖ, τὸν ἀνεβάζει στοὺς οὐρανοὺς, τὸν βυθίζει σ' ἔκσταση, τὸν ὑψώνει στὸ πνευματικὸ ἄπειρο, τὸν ταυτίζει μὲ τὸ ἀπόλυτο, τὸν ἐνώνει μὲ ὅλο τὸν κόσμο καὶ ὅλη τὴ δημιουργία, τὸν συγχωνεύει μὲ τὸ πᾶν! Θαμπωμένος ὁ βιογράφος του Jachimann ἀπὸ τὸ ὑπερκόσμιο ἠθικὸ φέγγος τῆς ἠθικῆς προσωπικότητάς του καὶ τῆς ζωῆς του ἐκφράζει μὲ ἀπόλυτο θαυμασμὸ τὰ αἰσθήματά του ὡς ἑξῆς:

Στὰ πανεπιστημιακὰ μαθήματά του τῆς ἠθικῆς ὁ Κάντ δὲν ἦταν μονάχα ὁ θεωρητικὸς φιλόσοφος, ἀλλὰ καὶ ὁ βαθυστόχαστος ὁμιλητὴς, ποὺ ἔθελγε, ἐγοήτευε καὶ ἐφλόγιζε τὴν ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ ἐλύτρωνε ἀπόλυτα τὸ πνεῦμα. Οὐράνιος ἐνθουσιασμὸς πλημμύριζε τὴν ψυχὴ μας ν' ἀκοῦμε ἀπ' τὸ στόμα τοῦ πρώτου δημιουργοῦ της, μ' ὅλη τὴ δύναμη τοῦ πνεύματός του καὶ τὴ φιλοσοφικὴ του εὐγλωττία, τὴν

καθαρή, ύψηλή και μεγαλόπρεπη φιλοσοφία και διδασκαλία της ἀρετῆς. "Αχ! Πόσες φορές δὲ μᾶς συνεκλόνησε ὡς τὰ βῆθη τῆς ψυχῆς μας και δὲ μᾶς ἔκαμε νὰ κλάψουμε ἀπὸ θεία συγκίνηση, πόσες φορές τὰ δεσιμὰ συντριβόντας τοῦ ἐγωϊστικοῦ εὐδαιμονισμοῦ τὸ νοῦ και τὴν ψυχὴ μας δὲν ὑψωσε ψηλὰ στὶς οὐράνιες σφαιῖρες, ὅπου βασιλεύει ἡ ὕψηλή αὐτοσυνείδηση τῆς καθαρῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας και κυριαρχεῖ ἡ ἀπόλυτη αὐτοῦποταγὴ στὴν ἰδέα τοῦ πνευματικοῦ νόμου και τὸ ὕψηλὸ αἶσθημα τοῦ ἀπολύτου ἠθικοῦ χρέους, δίχως καμμιὰ ἰδιοτέλεια και κανένα συμφεροντολογικὸ ὑπολογισμό! Ὁ ἀθάνατος σαρὸς ἐράνταζε στὰ μάτια μας τίς στιγμὲς αὐτὲς σὰν ὁ οἶστρος νὰ τὸν συνέπαιρνε οὐρανίων δυνάμεων και τὴν ψυχὴ μας ἐπλημμύριζε ἀπόλυτος θαυμασμός και ἐνθουσιασμός. Οἱ ἀκατατάκτοι δὲν ἔρευσαν ποτὲ ἀπὸ τὰ μαθήματά του τῆς ἠθικῆς χωρὶς νὰ χουν γίνει καλύτεροι".

Ἡ ὕψηλότερη ἀρετὴ τῆς πνευματικῆς και ἠθικῆς προσωπικότητος τοῦ Κάντ εἶναι ἡ βαθιὰ συνείδηση τοῦ ἠθικοῦ χρέους του, ὡς ἀνθρώπου και ὡς πνευματικοῦ δημιουργοῦ, πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα. Στὸ πρόσωπό του ὁ Κάντ δὲν ἔβλεπε μονάχα τὸ θεωρητικὸ φιλόσοφο και τὸν πνευματικὸ δημιουργό, ποὺ προσορισμός του εἶναι ὁ θεωρητικὸς μὲ τὴ σκέψη του φωτισμός τοῦ κόσμου, ἀλλὰ και τὸν ἠθικὸ διδάσκαλο και παιδαγωγὸ τοῦ ἀνθρώπινου γένους. «Ζοῦσε ὅπως ἐδίδασκε» γράφουν οἱ πρῶτοι βιογράφοι του, ποὺ ἔζησαν κοντά του και εἶδαν μὲ τὰ μάτια τους τὴ ζωὴ του, «Ἡ ζωὴ του ἦταν ἡ ἔμπραχτη ἐφαρμογὴ» ἢ ἐνσάρκωση τῶν πνευματικῶν ἀρχῶν του και τῶν φιλοσοφικῶν ἰδεῶν του». Μὲ τὴν ὕψηλή συνείδηση τοῦ χρέους του πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα ὁ Κάντ ζῆ σ' ὅλη τὴ ζωὴ του σὰ νὰ ναι τὸ ἰδανικὸ ἠθικὸ πρότυπο στὴν ἠθικὴ ζωὴ ὅλου τοῦ κόσμου.

Ἡ συνείδηση τοῦ ἠθικοῦ χρέους ἀπολυτρώνει τὸν Κάντ ἀπὸ τὴ φύση, τὸν πνευματοποιεῖ, τὸν ὑψώνει στὶς ὑπεργήϊνες σφαιῖρες τῆς ἠθικῆς αὐτονομίας και τὸν κάνει δημιουργὸ μιᾶς ἀπόλυτης, παγκόσμιας και αἰώνιας ἠθικῆς νομοθεσίας ὅλης τῆς ἀνθρωπότητος και ὅλης τῆς δημιουργίας!

Ἡ ἠθικὴ συνείδηση, στὰ μάτια τοῦ Κάντ, φωτίζει τὸ αἰώνιο μεταφυσικὸ μυστήριον τῆς ζωῆς· ἡ ἠθικὴ συνείδηση εἶναι ἡ ἀπόλυτη ἀλήθεια, ἡ ἀπόλυτη ἠθικὴ πραγματικότητα, τὸ ἀπόλυτο φῶς, ἡ ἀπόλυτη λύτρωση! Ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι ἡ μυστικὴ ψυχὴ τοῦ ὄντως ὄντος! Ἡ ἠθικὴ συνείδηση μᾶς δένει μὲ τὸ ἀπόλυτο και τὸ ὑπερόφαν! Μὲ τὰ ἴδια τὰ λόγια τοῦ Κάντ, ἡ ἠθικὴ συνείδηση εἶναι ὁ ἥλιος τοῦ σύμπαντος!

Ὁ Πυθαγόρας, ὁ Ἡράκλειτος, ὁ Πλατωνίδης, ἔδωσαν στὸν κόσμον τὴν ἀριστοφιλία τῆς ἀρμονίας ὅλης τῆς δημιουργίας και τῆς ἐνότητος τοῦ παντός, ὁ Πλάτων ἔδωσε τὴν αἰώνια φιλοσοφία τῶν ἰδεῶν, ὁ Ἀριστοτέλης τὴν ἀριστοφιλία τῆς ζωῆς ἀπὸ ἔρωτα τῆς ὁμορφίας τοῦ θείου, ὁ Λαίβνιζ τὴν ἀριστοφιλία τῶν μονάδων - πνευματικῶν οὐσιῶν, ὁ Κάντ ἔδωσε στὴν ἀνθρωπότητα τὴ θεϊκὴ φιλοσοφία τοῦ χρέους - ἐλευθερίας και τῆς ἐλευθερίας - χρέους!

Τὸ ἠθικὸ χρέος ὁ Κάντ ὑμνεῖ μὲ ἀσυνείθιστους στὸ ὕψος του λυρικοὺς τόνους:

«Χρέος! Ὅνομα ὕψηλὸ και μεγάλο, σὺ ποὺ καμμιὰ δὲν κλείνεις μέσα σου κοσμικὴ χαρὰ και καμμιὰ δὲ σ' ἀγγίζει χολακεία, σὺ ποὺ μόνο ὑποταγὴ ζητᾶς και τὴν

ψυχή μας ἀπ' τὸ φόβο ὡς κίνητρο τῆς θέλησής μας ἀπολυτρῶνεις, σὺ ποὺ μόνον τὸν ἠθικὸ νόμον ὑψώνεις κυρίαρχο μέσ' τὸ σύμπαν, τὸν ἠθικὸ νόμο, ποὺ τὴν ἀνθρώπινη καρδιά φλογίζει κι' ἐνάντια στὴ θέλησή μας τὸν ἠθικὸ μας κατακτᾷ σεβασμὸ καὶ ποὺ ὅλα μπρὸς του σωπαίνουν τὰ ὀρμέμφυτα καὶ τὰ πάθη, ὅσο καὶ νὰ μαίνωνται στὰ βάθη κρυφὰ καὶ μυστικά, ποιά εἶναι ἡ ὑψηλὴ ποὺ σ' ἀξίζει πηγὴ σου καὶ ποιὴ ἡ ῥίζα τῆς ὑψηλῆς κι' εὐγενικῆς γεννιάς σου, ποὺ ἀποκλείει περιήφανα κάθε δεσμὸ καὶ συγγένεια μὲ τις ὀρμές καὶ τὰ πάθη καὶ εἶναι ἡ πηγὴ τῆς ἀπόλυτης ἠθικῆς ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου μέσ' στὸν κόσμον; Τίποτ' ἄλλο, παρὰ μόνον ὅ,τι ὑψώνει τὸν ἀνθρώπο ἀπάνου ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴ του φύση καὶ τὸν ἑαυτὸ του, ὡς μέλος τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, καὶ τὸν δένει μὲ μιὰ πνευματικὴ τάξη τοῦ σύμπαντος, ποὺ προσδιορίζει τὸν αἰσθητὸ κόσμον καὶ τὴ φυσικὴ κι' ἐμπειρικὴ ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὅλους τοὺς σκοποὺς του σύμφωνα μὲ τοὺς ἀπόλυτους ἠθικοὺς νόμους. Τίποτ' ἄλλο, παρὰ ἡ προσωπικότητα, δηλαδὴ ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ἀνεξαρτησία ἀπὸ τὸ μηχανισμὸ καὶ τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ φυσικοῦ κόσμου.

Τὸ ἠθικὸ χρέος εἶναι κείνο ποὺ χαρίζει στὸν Κάντ τὴν ὑπέρτατη μεταφυσικὴ καὶ πνευματικὴ λύτρωση τῆς ζωῆς, ὅταν στὰ 1782, μὲ τὸ θάνατον τοῦ πάστορα Lilienthal ποὺ εἶχε στεφανώσει τοὺς γονεῖς του, γράφῃ τοὺς δυὸ ἀθάνατους στίχους:

**Τ' εἶναι πέρ' ἀπ' τὴ ζωὴ, βαθὺ σκεπάζει σκοτάδι,
γιὰ ἓνα μόνον εἴμαστε βέβαιοι, γιὰ τὸ ἠθικὸ χρέος!**

Μὲ τὴν ὑψηλὴ αὐτὴ συνείδηση τοῦ χρέους ὁ Κάντ ἐθαύμαζε ἀπόλυτα σ' ὅλη τὴ ζωὴ του τοὺς ἀρχαίους Ῥωμαίους, γιὰτ' εἶχαν τὴν ἠθικὴν πειθαρχία καὶ τὴ λατρεία τοῦ ἠθικοῦ χρέους.

Ὅλος ὁ Κάντ εἶναι στὰ λόγια, ποὺ εἶπε σὲ μιὰ συγκέντρωση φίλων του στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του καὶ ποὺ μᾶς θυμίζουν τὰ τελευταῖα λόγια τοῦ Περικλῆ: «Δὲ μὲ τρομάζει, κύριοί μου, ὁ θάνατος. Ξέρω νὰ πεθάνω. Σᾶς βεβαιώνω μπροστὰ στὸ θεὸ αὐτὴ τὴ στιγμή, πῶς, ἂν τὴ νύχτα αὐτὴ αἰστανθῶ νὰ πλησιάσῃ ἡ τελευταία ὥρα τῆς ζωῆς μου, θὰ ὑψώσω τὰ χέρια μου καὶ τὰ μάτια μου στὸν οὐρανὸ καὶ θ' ἀνακράξω «Δόξα σοι Κύριε!». Ναι, ἀλλ' ἂν ἓνας κακὸς δαίμονας ἐρχόταν ἀπὸ πίσω μου καὶ μοῦ ψιθύριζε στ' αὐτιά μου «ἔκαμες δυστυχεῖς ἀνθρώπους στὴ ζωὴ σου», αὐτὸ θὰ ἦταν κάτι ἄλλο».

Ὁ μόνος τρόπος γιὰ νὰ συλλάβῃ κανεὶς τὴν προσωπικότητα ἑνὸς μεγάλου πνευματικοῦ δημιουργοῦ εἶναι νὰ γνωρίσῃ τὸ ἔργον του. Ὁ μόνος τρόπος γιὰ νὰ ὑψωθῇ τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα στὸ φῶς τῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς προσωπικότητος τοῦ Κάντ εἶναι νὰ γνωρίσῃ τὴν πνευματικὴν δημιουργία του.

Ἡ οὐσία τῆς προσωπικότητος τοῦ Κάντ, ὅπως ἐτονίσθη ἤδη, εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ ἁρμονία τῆς ζωῆς του, ἡ ἁρμονία τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ζωῆς, τῆς πνευματικῆς καὶ τῆς ἠθικῆς του δημιουργίας. Ἡ φιλοσοφία του εἶναι τὸ πνευματικὸ ἀντιφάγγισμα τῆς ψυχῆς του καὶ ἡ ζωὴ του τὸ ἠθικὸ ἀντιφάγγισμα τοῦ πνεύματός του. Ὅλο τὸ μυστήριον τῆς προσωπικότητός του εἶναι στὴ

φιλοσοφία του καὶ ὅλο τὸ μυστήριον τῆς φιλοσοφίας του εἶναι στὴν ἠθικὴ του φύση. Ἡ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ αὐτὴ ἁρμονία μᾶς ὑψώνει στὴ βαθύτερη κατανόησιν τῆς προσωπικότητος τοῦ Κάντ.

Ἡ ἀπροσπέλαστος καὶ ἀσύλληπτος ἠθικὴ μορφή τοῦ Κάντ φωτίζεται μόνο στὸ φῶς τῆς δημιουργίας τοῦ καθαρῦ ἠθικοῦ λόγου. Οἱ ὑψηλές κι' αἰώνιες ἀρχές τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς θρησκείας του ὡς καὶ τῆς αἰσθητικῆς του φιλοσοφίας, οἱ ὑπερκόσμιες ἔννοιαι τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ τῆς ἠθικῆς αὐτονομίας, τῆς ἠθικῆς προσωπικότητος, τῆς ἀρετῆς, τοῦ χρέους ὡς ἀγάπης τοῦ θεοῦ, τοῦ ὑψηλοῦ, φωτίζουν μὲ ἀπειρο φῶς τὴν πνευματικὴν καὶ ἠθικὴν προσωπικότητά του.

Ἡ κεντρικὴ ἰδέα ὅλης τῆς φιλοσοφικῆς δημιουργίας τοῦ Κάντ εἶναι ἡ ἰδέα τῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς οὐσίας τοῦ κόσμου. Στὸ κέντρο τοῦ ἠλιακοῦ συστήματος τῶν ἠθικῶν ἐννοιῶν τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας τοῦ Κάντ εἶναι οἱ ἔννοιαι τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ τῆς ἠθικῆς αὐτονομίας ἢ ἐλευθερίας.

Ὁ ἠθικὸς νόμος, στὸ νόημα τοῦ Κάντ, εἶναι καθολικὸς καὶ ἀναγκαῖος, ἀπόλυτος καὶ παγκόσμιος. Ὡς καθολικὸς καὶ ἀναγκαῖος ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι μὴ ἀπόλυτη ἀρχὴ τοῦ καθαρῦ λόγου, τοῦ ἀνεξαρτήτου ἀπὸ τὴν ἐμπειρία πνεύματος, καὶ συνέπῳς προϋποθέτει τὴν τελείαν ἠθικὴν ἀνεξαρτησίαν καὶ ἀπολύτρωσιν ἀπ' τὴ φύσιν, δηλαδὴ τὴν ἠθικὴν ἐλευθερίαν. Μὲ τὴν ἠθικὴν ἀπολύτρωσιν ἀπὸ τὸ φυσικὸν κόσμον τὸ ἠθικὸν ὄν ὑψώνεται στὶς ὑπερβατικὰς σφαῖρας τῆς ἠθικῆς αὐτονομίας καὶ δίνει τὸ ἴδιον στὸν ἑαυτό του τὸν ἠθικὸν νόμον, ποὺ εἶναι ταυτόχρονα καὶ ἠθικὸς νόμος ὅλου τοῦ κόσμου. Ἡ προσωπικότητα εἶναι ἡ προσωποποίηση τῆς ἐλευθερίας, ἡ ἐνσάρκωσις τοῦ ἠθικοῦ νόμου ὡς ἠθικῆς αὐτονομίας.

Ὁ ἠθικὸς νόμος, κατὰ τὴν ἠθικὴν φιλοσοφίαν τοῦ Κάντ, ἐνώνει τὸν ἄνθρωπον, ὡς πνευματικὸν ὄν καὶ ὑποκείμενον ἠθικῆς δημιουργίας, μ' ὅλον τὸν κόσμον. Μὲ τὸν ἠθικὸν νόμον ὁ ἄνθρωπος ὑψώνεται στὴν πνευματικὴ συνείδησιν τῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς οὐσίας του καὶ τῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς ἐνότητάς του μὲ τὸν ἄλλον κόσμον.

Μὲ τὸν ἠθικὸν νόμον, ὡς ἀπόλυτον καὶ παγκόσμιον καὶ ὡς ἠθικὴν αὐτονομίαν, ὁ ἄνθρωπος ὡς πνευματικὴ φύσις καὶ ἠθικὴ προσωπικότητα ὑψώνεται στὸ κέντρο τοῦ σύμπαντος, γίνεται πολίτης τῆς ἰδανικῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς πολιτείας τοῦ νοητοῦ κόσμου τῶν πνευματικῶν οὐσιῶν καὶ τῶν ἀπολύτων ἠθικῶν ἀξιῶν, ἐνώνεται μὲ ὅλην τὴν ἀνθρωπότητα καὶ ὅλην τὴν δημιουργίαν, συγχωνεύεται μὲ τὸ ἄπειρον, ταυτίζεται μὲ τὸ ἀπόλυτον καὶ τὸ πᾶν! Ἡ ψυχὴ του εἶναι ἡ ψυχὴ ὅλου τοῦ κόσμου καὶ ἡ ζωὴ του ἡ ζωὴ ὅλης τῆς δημιουργίας! Μὲ τὸ νόημα αὐτὸ ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, ὡς πνευματικῆς οὐσίας, εἶναι ἡ ἀπειρη, παγκόσμιον κι' αἰώνιον ἁρμονίαν τοῦ πνεύματος καὶ τὸ πνευματικὸν σύμπαν ἀπέραντος ὠκεανὸς θείας ἁρμονίας!

Στὰ ὑπερκόσμια αὐτὰ ὑψηλὰ ὑψώνει τὸ πνεῦμα τοῦ Κάντ τὴν ἀνθρώπινον φύσιν ὡς πνευματικὴν καὶ ἠθικὴν φύσιν. Στὴν τελεολογικὴν τὴν φιλοσοφίαν τῆς τρίτης κριτικῆς του ὁ Κάντ τονίζει, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὡς πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ προσωπικότητα εἶναι ὁ ὑπέρτατος σκοπὸς τοῦ σύμπαντος!